

ATATÜRK'TEN GÜNÜMÜZE DOĞU ANADOLU'YU KALKINDIRMA ÇABALARI

İçindekiler Tablosu

I. Giriş	2
II. Ülkenin Genel Durumuna Bir Bakış	3
A. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Durum	3
B. Milli Şef Dönemi ve Demokrat Partili Yıllar (1938-1960)	5
III. Doğu Anadolu'yu Kalkındırma Gayretleri	5
A. Kalkınmanın Önündeki Engeller	6
B. Atatürk Döneminde Doğu Anadolu'yu Kalkındırma Gayretleri	7
C. Milli Şef İnönü Dönemindeki Çabalar	8
D. Demokrat Parti İktidarı Dönemi Çalışmaları	9
E. 1960 Sonrasına Genel Bir Bakış	10
1. Doğuda Gelişmiş İller Yaklaşımı.....	11
2. Özendirici Önlemler ve Özel Sektörün Tutumu	11
3. Kamu Harcaması-Kamu Geliri Dengesizliği Meselesi	12
4. Bölgesel Projelere İki Örnek: Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ve Doğu Anadolu Projesi (DAP)	13
IV. Sonuç	14
Dipnotlar	15
Kaynaklar	20

Dr. Sait AŞGIN

Araştırmacı / Türkiye

ATATÜRK'TEN GÜNÜMÜZE DOĞU ANADOLU'YU KALKINDIRMA ÇABALARI

I. Giriş

Bu konu içeriği itibarıyla oldukça geniş bir hacmi gerektirmekle birlikte, konuya ayrılan sınırları tecavüz etmemek ve diğer başlıklar altında işlenen konuları tekrardan kaçınmak maksadıyla kapsam, coğrafya ve tarihsel boyutu genel cümlelerle geçilmiştir.

A. Doğu Anadolu'nun Sınırları

Bu çalışmada, "Doğu Anadolu" olarak ele aldığımız coğrafi alan meteorolojinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu olarak belirlediği bölgeleri kapsamaktadır (23 il).¹

B. Coğrafyası

Bölgenin coğrafyası, konumuzla doğrudan ilgilidir. Burası ülkemizin en dağlık ve yüksek rakımlı, çetin bir coğrafyaya sahip yöresidir.

C. Tarihi

Doğu Anadolu ile ilgili değerlendirmelerde, bölge tarihinin çok iyi bilinmesi gerekir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin zengin bir tarihi vardır. M.Ö. IX binli yıllara kadar tarihinde Hurriler, Hititler, Urartular, Kimmerler, Sakalar, çeşitli dönemlerde Kafkaslar'dan gelen ve göçlerle sürekli beslenen Türk toplulukları; bu arada fasılalarla İranlılar, Romalılar ve Bizanslılar bölgede mukim veya hakim olmuşlardır.²

Bölgenin, Türklerin ikinci anavatanı, ve yerleşim merkezi olarak milli kültürün gelişip yaşadığı bir yer olması 1071'den sonradır.³ Bu dönemde Anadolu'ya yerleşen Türkler Devlet kurup idare etmede en tecrübeli, en güçlü ve yapıcı bir sosyal dinamizme sahip idiler.⁴ Dolayısıyla, önce Bizans-Sasani, sonra da Bizans-Arap mücadeleleri sonucunda boşalmış olan Doğu Anadolu Bölgesi, Türklerin gelmesi ile yeniden "şenlendi"⁵ ve XII. yüzyıla gelindiğinde bölge "Türkomania" yani "Türkmen Ülkesi" olarak adlandırılmaya başlandı.⁶

Bölgede, Selçuklular; sonra Türk Beylikleri dönemi yaşanmış, nihayet 1514 Çaldıran Zaferi ile Osmanlı Devleti bölgeyi tam anlamıyla egemenliği altına almıştır. Diğer bir ifade ile bölgede geçmiş olduğu oldukça eskiye dayanan, bir Türk varlığını söz konusudur. Böylece Doğu Anadolu kavramının etnisite temelli bir coğrafi sınırlamaya da ad yapılmak istenmesinin, tarihi gerçeklerle uyuşmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu konudaki ilk girişimler Ermeniler tarafından başlatılmıştı.⁷ Son yıllarda ise, hemen hemen aynı sınırlar içerisinde, Doğu Anadolu bölgesinin, yani geçmişte Türkmen Ülkesi olarak adlandırılan⁸ coğrafyanın, "Kürt Bölgesi" veya "Kürt İlleri" olduğu şeklinde, zihinlere yerleştirilmesi gayretlerine şahit olunmaktadır.⁹ Bu tehlikeli oyuna dikkat etmek ve istemeyerek de olsa bu tür yanlışlara düşmemek, alet olunmamalıdır.

D. Emperyalizmin Yöredeki Çıkarları

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında Doğu Anadolu'da baş gösteren huzursuzlukların başlangıcı olarak, 1815'te Avrupa haritasını yeni bir düzene sokmak için toplanan Viyana Kongresi'ni kabul edebiliriz.¹⁰ Bu kongrede Rus delegeler, Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyan

ATATÜRK'TEN GÜNÜMÜZE DOĞU ANADOLU'YU KALKINDIRMA ÇABALARI

unsurların durumunun yeniden gözden geçirilmesini istemişler ve buna da “Şark Meselesi” adını vermişlerdi.¹¹ Kongrede bu görüş reddedilmiş, ancak Şark Meselesi terimi Avrupalılar arasında benimsenmiş ve zamanla daha geniş anlamlar yüklenerek kullanılmıştır.¹²

1840'lı yıllarda Amerikalıların Hakkari'deki Nasturileri; daha sonra Ruslar, İngilizler ve Fransızların bölgedeki Ermenileri. kışkırtma ve yönlendirmelerine şahit oluyoruz. Büyük devletlerin bu yakın ilgisi, bugün de devam etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin, 1877'de Rusya ile savaşında, Doğu Anadolu cephesinde, bölgeden on bin kadar asker toplayacağını umuyordu. Bu sağlanamadığı gibi, Hozat ve Mazgirt gibi yerlerde bulunan askerler Erzurum'a kaydırılmak zorunda kalınca, civar aşiretler derhal bu merkezlere saldırarak hükümet binalarını yıkıp bölgede talana başladılar.¹³

Rusya'nın galibiyeti ile sonuçlanan savaş¹⁴ sonrasında imzalanan anlaşma içerisinde, doğuda, Batum, Kars, Ardahan ve Doğubeyazıt'ın Rusların olmasını, ayrıca, Doğu Anadolu'da sözde Ermeni çoğunluğunun bulunduğu yerlerde ıslahat yapılması öngörülüyordu.¹⁵ Ermenilerle ilgili hükümlerle Rusya, bir Ermeni Devleti'ne giden yolu açarak, Kars'tan İskenderun'a uzanan hatla Akdeniz'e çıkmayı planlıyordu. İngilizler ise, Rusların önünü kesmek için, Ermeni hamiliğine soyundu.

Doğu Anadolu'da Ermenilerden başka Kürtler de kışkırtılmaktaydı.¹⁶ Böylece Osmanlı Devleti parçalanırken, Doğu Anadolu da Balkanlaştırılmış olacaktı.¹⁷ Nitekim, bu maksada yönelik tahrikler sonucu bölgede isyanlar çıkmıştır. 1914-1918 yılları arasında Ermeniler, Diyarbakır, Sivas, Erzurum, Bitlis ve Van'da isyanlar çıkarmışlar¹⁸ ve yöre halkına mezalimde bulunmuşlardı.¹⁹ Bu isyanların geliştiği saha, daha sonra, Cumhuriyet döneminde Şeyh Sait İsyanı²⁰ ve onu izleyen ayaklanmaların da gerçekleştiği bölge olacaktır.²¹ Başlangıçta, Avrupalılar tarafından “Ermenileri katleden, vahşi bir topluluk” olarak görülen Kürtler²² bir süre sonra sahiplenilmiş gibi gösterilerek, “Şark Meselesi”ne yeni bir boyut getirilmiştir.²³ Tarihsel süreç içerisinde bu şekilde bir yaklaşım sergileyen Batı'nın konuya bugünkü bakışında pek de değişiklik olmadığını son gelişmeler ortaya koymaktadır.

II. Ülkenin Genel Durumuna Bir Bakış

A. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Durum

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda Anadolu, uzun süren savaşların tahribatı altında, büyük ölçüde takatten düşmüş durumdaydı.²⁴ Dünyada baş gösteren ekonomik buhran da ülke kalkınmasına büyük sekte vuruyordu.

Üstelik Doğu Anadolu Bölgesi, I. Dünya Savaşı sonrasında Ruslar ve Ermeniler tarafından yakılıp yıkılmış; harabeye döndürülmüştü.²⁵ İmzalanan Lozan Anlaşması'yla da bu bölgede tam bir istikrar sağlanamamıştı. Lozan'da çözüme kavuşturulamayan konular arasında Musul petroleri konusu, Türkiye-İrak ve Türkiye-Suriye sınırları da vardı.²⁶ Ayrıca SSCB'nin Doğu Anadolu toprakları üzerindeki mütecaviz istekleri de gündemdediydi.²⁷

Ekonomik yönden de ülkenin dışa bağımlılığı devam ediyordu. 1924 yılına gelindiğinde Türkiye'deki yabancı sermaye 94 işletmenin denetimini elinde tutuyordu. [(Bunların yedisi demiryolu şirketi, 6'sı maden işletmesi, 23'ü banka, 11'i belediyelere ait imtiyazlar, 12'si

ATATÜRK'TEN GÜNÜMÜZE DOĞU ANADOLU'YU KALKINDIRMA ÇABALARI

sınai işletme ve 35'i ticari şirketti)]. Bunların millileştirilmesi için gereken büyük sermayeler ise henüz bulunmuyordu.

Türkiye Osmanlı döneminde yürürlükte olan Serbest Mübadele koşullarını 1929 yılına kadar uzatmak zorunda kalmıştı.²⁸

Böyle bir ortamda mevcut ekonomik ve toplumsal yapının dönüştürülmesi için gereken inkılâplar ard arda sıralanıyordu.²⁹ Bu gelişmeler zaman zaman toplumla hükümet güçlerinin karşı karşıya gelmelerine de neden oluyordu.³⁰

Bu arada Devletin çözümülemesi gereken, ciddi sağlık problemleri de vardı. Bugün aklımıza bile gelmeyen kimi hastalıklar salgın halinde idi. Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam'ın 1935 Mayıs'ında yaptığı açıklamalarda yer alan üç önemli husus sıtma, frengi ve trahomla mücadeledir. Muayene edilenlerdeki sıtmalı oranı %17'yi aşmaktaydı. Uzun yıllar mücadele gerektiren bir hastalık olduğu için de, üç beş yılda sonuç almak mümkün değildi. O yıllarda ancak Ankara gibi yerlerde sıtma ile mücadelenin sonlarına yaklaşılabilmişti.

Bakana göre ülkedeki frengi hastalığı zannedildiği kadar değildi. 1924'teki 213.716 frengiliden 21.372'si tedavi edilmiş, 37.975'i vefat vesaire nedeniyle ayrılmış, 1935 yılına gelindiğinde elde 154.668 hasta kalmıştı. Daha çok ülkenin güney taraflarında görülen trahom konusunda ise o güne kadar Adana, Gaziantep, Malatya, Urfa ve Maraş'ta mücadele sürdürülmüştü. Mücadele bölgelerinde toplam 120 yataklı trahom hastaneleri bulunuyordu ve yalnızca 1934 yılında müracaat eden 87.000 kişiden 2215'i tedavi, 4318'i ameliyat edilmişti. İstanbul'da yaklaşık 16 bin yatağa ihtiyaç bulunduğu halde mevcut 2820 idi. Bakan, doğum için gelen fakir Türk annesini kapıda bırakmamak için Hasekinisa Hastanesi'nde bir yatakta iki kişi yatırılması emrini, bizzat vermişti.³¹

Bütün olumsuzluklara rağmen 1933 Sanayi Planı uygulamaya kondu. Bu çerçevede 1934'te Kayseri ve Ereğli, 1935'te ise Nazilli bez fabrikaları gene 1935'te Türkiye'nin şişe ihtiyacını tamamıyla sağlayacak 150 işçi kapasiteli Paşabahçe Cam fabrikasının³² temelleri atıldı ve hızla hizmete sokuldu.

1935'te Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya'nın, verdiği bilgilere göre 1920 yılında toplam 4082 km. olan demiryolu ağımıza 2642 km. ilave edilmiş, 101 kâgir köprü varken 69 adet daha yapılmıştı. 1930 yılında biri Trabzon-Erzurum diğeri Çanakkale-Balıkesir güzergahı olmak üzere iki büyük yolun yapımına başlanmıştı. Bir de Ankara'nın asfalt yolları yapılmıştı. Çünkü, "burası Merkez-i Hükümet olunca dosta düşmana karşı burayı yükseltmek, bir an evvel imar etmek yeni devletin şerefi iktizasından" görülmekteydi.³³

20 Ocak 1936'da Ankara'da Endüstri Kongresi toplandı. Burada ikinci sanayileşme planının esasları görüşülecekti. Ülkenin genel gündeminde "Türkiye hammaddecı mi kalmalı, sanayileşmeli mi?" tartışması vardı.

1930'ların sonlarına doğru, Avrupa devletleri arasında kamplaşma ve buna bağlı savaş rüzgarları eserken, Ulu Önder Atatürk Büyük Millet Meclisi'nin açılışında hükümete "en kısa yoldan, en ileri ve en refahlı Türkiye idealine ulaşmak" hedefini vermişti.³⁴ Bu ivme ile İktisat Bakanı Celal Bayar'ın hazırladığı üç yıllık maden işletme ve dört yıllık sanayileşme planları,³⁵ kamuoyunda büyük heyecan uyandırmıştı.³⁶ Bunlardan sanayileşme planında Doğu Anadolu'yu doğrudan etkileyecek Trabzon limanı ile Sivas'ta çimento ve motor fabrikaları, Iğdır pamuklarını işlemek için Erzurum'da iplik fabrikası da yer almaktaydı.

ATATÜRK'TEN GÜNÜMÜZE DOĞU ANADOLU'YU KALKINDIRMA ÇABALARI

Ayrıca programda öngörülen üç şeker fabrikasından ikisi Doğu illerine planlanmıştı.³⁷

Gerçekten 1930'lu yılların sonlarına doğru devlet yeni bir kalkınma hamlesi başlatmak, sanayileşme ülküsünü gerçekleştirmek istiyordu. Bu yolda atılan bütün adımlar bizzat Atatürk tarafından izleniyor ve teşvik ediliyordu.

B. Milli Şef Dönemi ve Demokrat Partili Yıllar (1938-1960)

Tam da işler rayına oturmak üzereyken 10 Kasım 1938'de Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümü³⁸ Türk halkı ve ülkesi için büyük bir kayıp oldu. Arkasından II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, etkileri 6-7 yıl sürecek bir sıkıntılı dönemi de beraberinde getirdi. Bu arada Aralık 1939'da Orta ve Doğu Anadolu illerinde ağır hasara neden olan büyük bir deprem felaketi yaşandı.

II. Dünya Savaşı³⁹, ülkemizi de önemli ölçüde etkiledi. Türkiye savaşın dışında kalmayı başaramamış, ancak, savaşa her an girecekmiş gibi hazırlıklı bulunma zorunluluğu, askeri harcamaların olağanüstü artmasını, buna paralel olarak da diğer yatırımların azalmasını getirmişti. Ayrıca savaş ekonomisi⁴⁰ bir yandan kalkınmayı engellerken, diğer yandan, karaborsa ve yolsuzlukların artmasına da zemin hazırladı. Dar gelirli büyük kitleler en doğal ihtiyaçlarını karşılayamaz oldular. Bu da beslenme yetersizliğine bağlı, verem, vb. hastalıkları artırdı. Nüfusun en dinamik kısmını oluşturan üretici kesim de, silah altında, atıl bir vaziyetteydi.

II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde, dış yardıma dayalı; tarım ve madencilik ile altyapı yatırımlarına yönelik, bir kalkınma anlayışı hakim kılınmıştır.⁴¹ Bu çerçevede 1947 yılında özel teşebbüsün önceliğini kabul eden, tarım, ulaştırma ve enerji sektörlerine önem veren Türkiye Kalkınma Planı hazırlandı.⁴²

Bundan sonraki dönemde, savaş yıllarındaki gerilemeyi telafi eden hızlı bir büyüme süreci yaşanmıştır. Sonuçta fiilen bütün sosyal grupların reel gelirlerini yükselttiği, genel olarak mülk gelirlerinin ve ticari sermayenin ulusal hasıladan aldığı payların arttığı bir dönem olmuştur. Ancak, 4 Ağustos 1958 kararları ile yapılan fiili devalüasyon 1960'ların başlarına kadar sürecek olan deflasyonist istikrar politikalarının uygulanmasına neden olacaktır.

1960'tan sonra, Devlet Planlama Teşkilatı'nın da kurulmasıyla ekonomide planlamaya ağırlık verilen yirmi yıllık yeni bir süreç başlamıştır. Bu dönemde "Beş Yıllık Kalkınma Planları" hazırlandığını görüyoruz.⁴³ Planlı dönemin belirgin sonuçları, tarım sektörünün, özellikle istihdam bakımından eski önemini yitirmeye başlaması; sanayi ulusal gelirdeki payının artması; hizmet kesiminin, -istihdam bakımından- sanayileşmiş ülkelerdeki oranlara yaklaşmasıdır.

24 Ocak 1980 kararları ile ekonomik bakımdan yeni bir dönemece giren Türkiye'de, 1970'lerin sonlarında sağ-sol çatışmaları ile genel bir toplumsal huzursuzluk yaşanmış; aynı dönemde Ermeni terör örgütü ASALA'nın faaliyetleri başlamış, adeta bu örgütün bıraktığı yerden başlayan ya da başlatılan PKK terör örgütünün hunharca katliamları ile ulusal ve bölgesel düzeyde ciddi huzursuzluklar yaşanmıştır. Nihayet Terör Örgütü Başkanı Abdullah Öcalan'ın yakalanmasıyla girilen yeni süreci halen yaşamaktayız.

III. Doğu Anadolu'yu Kalkındırma Gayretleri

ATATÜRK'TEN GÜNÜMÜZE DOĞU ANADOLU'YU KALKINDIRMA ÇABALARI

Cumhuriyet döneminin genel kalkınma hamlesi ile birlikte, Doğu Anadolu'da da Devletin büyük bir kalkındırma sürecine girdiğine şüphe yoktur.⁴⁴ Ancak, ülkenin genel sıkıntılarının yanısıra, yörenin kendine özgü durumları, kalkınma gayretlerini olumsuz etkiliyordu. Bunların ana noktaları itibarıyla bilinmesi, kalkınma gayretlerinin sağlıklı bir zemine oturtulması bakımından yararlı olacaktır.

A. Kalkınmanın Önündeki Engeller

1. Tarihi Nedenler

Cumhuriyet'in devraldığı miras içerisinde Doğu Anadolu Bölgesi, ülke ortalamasının altında bir sosyal ve ekonomik gelişmişlik düzeyinde idi. Ermeni mezalimi, Rus işgali ve dış tahrikli ayaklanmalar gibi nedenlerle pek çok yönden yıpranan yörenin imarı, Türkiye Cumhuriyeti'ne kalmıştı. Bölge üzerinde özellikle SSCB'nin mütecaviz istekleri hala devam ediyordu.

2. Sosyo-Ekonomik Nedenler ve Asayiş Problemi

Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik ve toplumsal yapının dönüştürülmesi için aldığı devrim niteliğindeki kararlar, zaman zaman toplumla hükümet güçlerinin karşı karşıya kalmalarına da neden oluyordu.⁴⁵ Doğu'da mevcut sosyal sistemin yıkılacağından korkan aşiret reisleri, emperyalistlerin de kışkırtması ile devlet güçlerini ta 1935-1940'lara kadar uğraştıracak bölgesel direnişler başlattılar.

Bu isyanlarda, geniş ölçüde dini sloganlar kullanılmıştır. Fakat bu dini sloganların arkasında emperyalizmin siyasal ve ekonomik çıkarlarını görmek gayet kolaydır. Bu bakımdan 1925'te Şeyh Said'e, Genç'te silahların patlamasından 3-5 gün sonra İngiliz silah fabrikalarının kataloglarının gelmesi çok anlamlı ve üzerinde uzun uzun düşünülmesi gereken bir olaydır.⁴⁶

Gene, bir İngiliz belgesindeki "Kürt milliyetçiliğinin İngiliz politikasının çocuğu olduğu" yolundaki ifade, dikkat çekicidir.⁴⁷

Şurası bir gerçek ki bu isyanlar, özellikle bölgenin ve onun da ötesinde ülkenin iktisaden gelişmesinde önemli bir engel olmuştur.

3. Coğrafi Yapıdan Kaynaklanan Zorluklar

Bölgenin coğrafi yapısı,⁴⁸ da başta bayındırlık olmak üzere buralarda yapılacak pek çok işi hem zorlaştırıyor, hem de pahalılaştırıyordu.

Özellikle kara ve demiryolu yapımlarında coğrafi koşullar önem kazanmaktaydı.⁴⁹ Bu durum Cumhuriyetin ilk yıllarındaki teknolojik yetersizliklerle birleşince durumun nezaketi belirginleşmektedir.

Doğu Anadolu'nun çetin coğrafyası, yörenin özellikle bayındırlık hizmetlerinden yeterince yararlanamaması ile doğrudan ilgilidir. Örneğin inşaat mevsimi ülkenin kimi yörelerinde on bir aya kadar çıkarken, Doğu Anadolu'nun belli kesimlerinde üç aya kadar düştüğü olabilmektedir. Buna, bazı iç ve dış gelişmeler nedeniyle, uygulanan kalkınma planlarının, hedeflerine tam olarak ulaştırılamamaları da eklenince, doğu illerine yapılan hizmetler

ATATÜRK'TEN GÜNÜMÜZE DOĞU ANADOLU'YU KALKINDIRMA ÇABALARI

istenen düzeyde olamamıştır. Örneğin 1924-1928 yılları arasında iki bin km demiryolu hattı yapımı programlanmasına karşın, bunun yarısı gerçekleştirilebilmiştir.

4. Toplumsal Yapıdan Kaynaklanan Durumlar

Bölgede kamu hizmetlerinde arzulanan sonuçlara ulaşılamamasının önemli bir nedeni de sosyo-kültürel yapı özelliklerinin yeterince hesaba katılmamış olmasıdır.

Başbakan İsmet İnönü'nün 1935 yılındaki gezisinin ardından, Cumhurbaşkanı Atatürk ve Bakanlar Kurulu'na sunduğu raporda⁵⁰ geçen şu cümle önemlidir. "... Şimdiki halde halk daha çok ağaların elindedir..."⁵¹ Bu ağalar, saygın bir sosyal statünün yanında başta toprak olmak üzere geniş ekonomik olanaklara da sahiptiler.⁵²

B. Atatürk Döneminde Doğu Anadolu'yu Kalkındırma Gayretleri

Bütün bu olumsuzluklara karşın yörenin kalkındırılması için ciddi adımlar atılmıştır. Bu süreçte, ülkenin öteki yörelerinden buraya devamlı bir kaynak aktarımı söz konusuydu.⁵³

Doğu Anadolu'nun kalkındırılması programlarıyla, Hükümetin başı tarafından bizzat ilgilenilmekteydi. 1935 yılındaki Başbakan İsmet İnönü'nün gezi ve raporunun ardından 1936 yılında Celal Bayar İktisat Bakanı sıfatıyla bu yöreye bir gezi yaptı ve izlenimlerini Başbakanlığa bir raporla bildirdi. Bayar 1938 yılında, bu kez Başbakan olarak Tunceli yöresinde bir inceleme ve değerlendirme gezisi yaptı.⁵⁴ Bu ve benzeri geziler, Cumhuriyet hükümetlerinin Doğu Anadolu ile en üst düzeyde ilgilendiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Günlük yaşantıyı kolaylaştıracak olan ve sosyo-ekonomik faydaları beklenen küçüklü büyüklü yatırımlar olanaklar ölçüsünde sürdürülüyordu. Yapılan çalışmalar yalnız bayındırlık alanında değil sağlık ve eğitim başta olmak üzere diğer konularda da sürmekteydi. Örnek olarak 1936 yılında kız sanat okulunun açıldığı Erzurum'da⁵⁵ 1938 yılında 900.000 TL.'lik bir imar hareketine girişilerek, ilçeler dahil 30 ilkokul, sinema şehir elektriği vs. yatırımlar gerçekleştirilmiştir.⁵⁶ Aynı yıl, Erzurum'un Ilıca nahiyesinde de posta ve telgraf merkezleri faaliyete geçirilmiş, 14 derslikli ilkokul binası ihale edilmiş, gazino ve lokantası olan bir otel de planlamaya alınmıştır.⁵⁷

Kültür konusu da ihmal edilmemiştir 8 Ağustos 1938'de Doğu Kültür Kongresi Erzurum'da açılmıştı.⁵⁸

Yöreye yalnızca yurdun bir parçası olarak değil; Kurtuluş Savaşı'na coğrafi başlangıç yeri olmasından dolayı, belki tarihi bir sorumluluk hissi, bir tür nostalji ile de yaklaşıyordu. Çünkü, dönemin bir gazete makalesinde ifade edildiği gibi "İstiklal Savaşı'nın başlangıcında en müşkül dakikada Şark'tan yeni ve umulmaz bir ümit yıldızı doğmuştu".⁵⁹

Bu "romantik" sayılabilecek yaklaşım içerisinde yöreye yapılan harcamaların maliyet analizleri genellikle göz ardı edilmiş ve bu, çoğunlukla bilinçli bir tercih olarak ortaya konmuştur. Örneğin Nisan 1935'te Van Gölü İşletme İdaresi'nin bütçesi hakkında Meclis'te yapılan görüşmeler sırasında, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya "... Cumhuriyet, Şeyh Sait vakasından ve onu takip eden hadiselerden sonra icap eden inzibat tedbirlerini tamamıyla aldı. Onu müteakip de oranın ümrânını gözetti. Van Gölü İşletmesi Vapurları Van Gölü sahillerinin ve havalisinin birebir irtibat vasıtalarıdır. Bu bir amme hizmetidir. Bir irat

ATATÜRK'TEN GÜNÜMÜZE DOĞU ANADOLU'YU KALKINDIRMA ÇABALARI

membraı değildir. Ve uzun yıllar böyle devam edecektir.”⁶⁰ diyordu:

Doğu Anadolu'daki yatırımları “bir irat membraı değil, bir amme hizmeti” olarak gören bu anlayış, gerçekten de uzun yıllar devam edecektir. Nitekim, 1938'de Almanlara ihale edilen Sivas çimento fabrikasının kurulma amacı “şark vilayetlerimizle Orta Anadolu'da daha ucuza çimento satışını temin etmek” olarak kayıtlara geçecek;⁶¹ aynı yılın başlarında bizzat Başbakanın ağzından “...rantabl olmasa dahi mühim bir zarara sokmayacak neticeye götürürse, şarkın müsait olan mntikalarında şeker fabrikaları kurmak karar ve azminde” olunduğu ifade edilecekti.⁶² Gerçekten de ülkede kurulacak üç yeni şeker fabrikasından birinin Balıkesir-Bandırma arasında, diğer ikisinin ise doğu illerinde kurulması kararı Bayar Hükümeti'nin üç numaralı ekonomik programında yer alacaktı.

C. Milli Şef İnönü Dönemindeki Çabalar

Devletçilik uygulaması, ülke genelinde olduğu gibi doğu illerinde de özel sermaye birikimi için bir takım fırsatlar sağlamaktaydı. Devlet işletmelerine mal satmak, ihalelere katılmak veya devletin ürettiği kimi mamulleri “girdi” olarak kullanıp katma değer sağlamak gibi. Bu türden gelişmelerin en fazla yaşandığı yerler Malatya, Elazığ, Urfa ve Diyarbakır yöreleriydi. Müteakip yıllarda da genel durumu itibariyle yatırıma müsait olan Malatya, Diyarbakır, Elazığ gibi illerde, bayındırlık ve tarım alanındaki zorunlu kamu harcamaları yanında, bir takım sınaı kuruluşları vücuda getirmek şeklinde de önemli miktarda bir kamu kaynağı bölgeye aktı. Örneğin Malatya'da kurulan Sümerbank Dokuma ve Tekel Fabrikaları bu dönemin eseridir. Ayrıca Urfa'da tarıma, Erzurum'da hayvancılığa yönelik yatırımların yapılması, buralarda belirli bir canlanmaya neden oldu.

Kültür ve eğitim işleri bu dönemde de önemle ele alınan bir konuydu. Özellikle okuma-yazma seferberliği yürütölmekteydi. Örneğin 1939 yılında yalnızca Gaziantep'te 4 dersane açılmış, ancak bu yetmediği için 7 tane daha ilave edilmişti. Aynı yıl Mardin'de en az 1500 yurttaşın okuma-yazma öğrenmesi hedeflenmişti. Kursların bütün masrafları ile kitap, defter vs. araç gereç Halkevi tarafından ücretsiz karşılanıyordu. Ayrıca her kursiyere haftanın iki günü için ücretsiz sinema bileti verilecekti.

Belediyeler eliyle yürütölen hizmetler de önemli bir yekun teşkil ediyordu. Örneğin Eylül 1939'da açılışı gerçekleştirilen Kilis soğuk hava deposu ile 75 beygirlik gücü 125 beygirlik motorla takviye edilen elektrik santrali belediyenin yaptığı işlerden ikisiydi.

Yörenin imar ve asayişine de, önceki dönemde olduğu gibi önem veriliyordu. Diyarbakır-Cizre hattında doğuyu batıya bağlayacak önemli bir konumda bulunan Aviski Köprüsü'nün temel atma töreni 1939 Temmuzunda yapıldı. Aynı günlerde, başlatılan imar hareketlerinin ilerlemesi ve sağlanan huzur ortamının devamı için Tunceli ilinin idaresi hakkında kanunun yürürlük süresinin 31 Aralık 1942'ye kadar uzatılması Mecliste tartışılıyordu. İçişleri Bakanının bu görüşmeler sırasında verdiği bilgilere göre, her yıl civar illere yapılan tecavüzler durdurulmuş, çok sayıda imar faaliyeti gerçekleştirilmiş ve kısa sürede 788 silah Hükümete teslim edilmişti. Aynı yıl gazeteler, Erzurum'a trenin gelişiyile ilgili sevinçli yazılar yayımlıyordu.

1939 yılı sonlarında deprem, Orta ve Doğu Anadolu'yu vurdu. Ülke, günün koşullarında bir seferberlik havası içerisinde yaralarını sarmaya çalışıyordu. Öyle ki öğrenciler yardım topluyor, cezaevlerindeki mahkumlar bile, kendi olanakları ölçüsünde, aktif katkıda bulunuyordu. Örneğin Muğla Cezaevi'ndeki mahkumlar kendi dokudukları 120 metre bez

ATATÜRK'TEN GÜNÜMÜZE DOĞU ANADOLU'YU KALKINDIRMA ÇABALARI

ile 60 yün fanila ve 100 çorabı felaketzedelere iletmek üzere Milli Yardım Komitesi'ne teslim etmişlerdi. Devlet, yöredeki her türlü ihtiyacı karşılamaya çalışıyordu. Örneğin deprem yöresine, yalnızca Nisan ayında 2.260 "çift öküzü" yollanmıştı. Ayrıca Erzincan ili yeniden kurulacaktır.

1940 yılı da doğal afetlerle başlamıştı. Ocak ayında Batı ve Güney Anadolu'da görülen seller Nisan ayında da Doğu Anadolu'yu vurdu. 13 Nisan'da Elazığ'da ana caddede 2 metreyi bulan sular yükselmiş, Kars'ta ise Kars Çayının taşması sonucu 14 Nisan'da 400'den fazla ev ve işyeri sular altında kalmıştı. Ayrıca Edirne, İzmir ve Gaziantep'te de sele bağlı zararlar yaşandı. Devlet gene, eldeki olanaklar ölçüsünde yaraların sarılmasına çalıştı.

Bu arada II. Dünya Savaşı'nın ülke ekonomisine olumsuz etkisi beklenenden fazlaydı. Buna karşın, hem Doğu Anadolu'da başlatılmış bulunan kalkınma hamlesinin devamı, hem de ulusal savunma stratejisinin bir parçası olarak bölgeye yapılan kamu harcamalarının savaş yıllarında da nispeten fazlalığı dikkati çekmektedir. Nitekim 1940 bütçesine "fevkalade tahsisat" olarak konulan 110 milyon liranın 73 milyonu savunma harcamalarına, 20 milyonu biraz aşkın miktarı demiryolu inşaatına, 5.5 milyonu Sivas-Erzurum hattına, yaklaşık 3 milyonu Tunceli imar programı ile Edirne asfalt yoluna, 5 milyonu Erzincan deprem yöresindeki kalkınma faaliyetlerine, 4 milyonu Ankara Tıp Fakültesi inşaatına ayrılmıştı. Ayrıca aynı bütçe ile "Şark'tan başlamak üzere tedricen yaptırılacak Hükümet Konakları için" de para ayrılmıştı.

Bütün gayret ve özene karşın, doğudaki bir çok ilde yaşam standardı, istenen düzeyin hâlâ altındaydı. Nitekim 1946 yılında, devlet memurlarına, doğu illerinde görev yaptıkları takdirde mahrumiyet zammı ödenmesi kararlaştırıldı. Bir gazete haberinde "Doğu vilayetlerimizde hizmet eden memurlar için düşünülen mahrumiyet zammı bir zaruret neticesidir. Tarihi nedenlerin etkisi altında doğu illerimiz Anadolu'nun diğer bölgelerine nispetle geri kalmıştır" denilmekteydi.

D. Demokrat Parti İktidarı Dönemi Çalışmaları

DP iktidarının ilk yıllarında Doğu Anadolu Bölgesi'ne yapılan toplam kamu harcamalarında göreceli bir gerileme yaşandığı söylenir. CHP sözcüsü Cemal Eyüboğlu 1951 bütçe görüşmelerinde "ilgili bakanlık bütçelerinde mevcut ödeneklere ilaveten, çeşitli sebeplerden geri kalmış olan doğu illerimizin bir an evvel kalkınması, bir mahrumiyet bölgesi olmaktan kurtarılması için, ayrı bir ödenek tefrik edilmemiş olmasını üzüntü ile karşılıyoruz" diyerek bu durumu eleştirmişti. Ancak buna cevap veren hükümet sözcüsü, geçmişte olduğu gibi ayrı bir doğu tahsisatını uygun bulmadıklarını, ama bütün güçleriyle doğudaki mahrumiyetleri ortadan kaldırmaya çalışacaklarını söyleyerek, çeşitli bakanlıkların Doğu'ya ne kadar harcama yapacağını saymıştır.

İktidarın Urfa Milletvekili Necdet Açıncı da bir konuşmasında "memleketi şark-garp diye ayrı düşünmek zihniyetinin doğru olmadığını, bütçenin içinde yer alıp da Şark tahsisatı diye gösterilmeyen pek çok kalemin bulunduğunu, Şark'ın bir bütün olarak imar edilmekte ve yükseltilmekte olduğunu" ifade etmekteydi.

TBMM'nin 2 Haziran 1950 tarihli oturumunda da, DP hükümetinin programı üzerinde mütalaalar sürdürülürken Başbakan Adnan Menderes, "Sayın muhalefet sözcüsü hükümet programında doğu kalkınmasına temas etmediğimizi işaret etmektedir. Her cihetten bütün

ATATÜRK'TEN GÜNÜMÜZE DOĞU ANADOLU'YU KALKINDIRMA ÇABALARI

teşkil eden Türk Vatanını Doğu ve Batı diye ikiye bölmek ve birbirinden farklı ve imtiyazlı vaziyetler ihdas etmek politikasının maddi olduğu kadar manevi zararlı tesirleri karşısında böyle bir ayırmaya nihayet vermek lazım geldiği kanaatindeyiz” demişti.

Gerçekten de Doğu Anadolu’da kimi iller önceki hükümetler zamanında olduğu gibi DP hükümetleri döneminde de oldukça yüksek kamu harcamaları almışlardır. Döneme ilişkin kapsamlı bir çalışmamızda konunun ayrıntılarını ortaya koymuştuk. Buna göre Hakkari, Van, Diyarbakır, Elazığ, Tunceli ve Bitlis’te kişi başına toplam kamu harcaması hem doğu hem de ülke ortalamasının üzerinde gerçekleşmiştir (Bunlara DP’nin son zamanlarında Gaziantep ilini de eklemek gerekir). Bu illerin, doğuda birer cazibe merkezi durumuna getirilmeye çalışıldığı söylenebilir.

E. 1960 Sonrasına Genel Bir Bakış

Planlı dönemde ayrıntılı biçimde hazırlanan ve uygulamaya konan Birinci (1963-1967), İkinci (1968-1972) ve yeni stratejiye göre hazırlanmış Üçüncü (1973-1978) Beş Yıllık Kalkınma Planlarında, bölgesel kalkınma da değişik biçimlerde yer almıştır. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda %7 büyüme hedefleniyor ve “büyüme hızına olumsuz etkisi olmadığı takdirde iktisadi yatırımlar öncelikle geri kalmış bölgelere yapılacaktır” deniyordu. Geri kalmış bölge olarak öncelikle ele alınan yerler ise, Doğu Anadolu’daki illerdi.

Plan, geri kalmış bölgelere vergi kolaylıkları sağlanacağını öngörmüş, bu doğrultuda yapılan yasal düzenlemelerle buralara yapılan yatırımlarda %50’ye varan vergi indirimleri getirilmiştir.

Ancak, planın ikinci uygulama yılından sonra, bölgesel önlemler, ulusal planın bütünlüğünü bozduğu gerekçesiyle aksaklığa uğratılmıştır.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda bölgeler arasında dengeli gelişme, toplumsal adalet bakımından gerekli görülüyordu. Buna göre altyapı ve sosyal nitelikli yatırımlarda geri kalmış bölgelere öncelik verilecek, özel girişimi de buralara yönlendirecek önlemler alınacaktı. Ancak geri kalmış bölgeler için bölge planlamasına gerek görülmemiştir. Diğer özendirici düzenlemeler devam etmiştir.

Yeni bir strateji anlayışı ile hazırlanan Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda bölgesel planlama konusuna yer verilmemiş, ancak plan araçları olarak il planları da sayılmıştır. Planda “belli yöreler için özel kalkınma planları hazırlama eğilimlerine, bütünlük ilkesine ters düşen uygulamalara yol açacağından, kesinlikle son verilecektir” deniyordu.⁸⁶

Beş yıllık kalkınma planlarının tamamında bölgesel kalkınmaya atıfta bulunulmuş, çareler aranmıştır.⁸⁷ Özellikle il bazında kalkındırma anlayışının yerleşmesinden sonra birinci derecede öncelikli illere ağırlık verilmiştir. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1991-1995) döneminde bir Aksiyon Planı uygulamaya konulmuş, 1994 yılında da Acil Destek Programı uygulanmıştır.⁸⁸ Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda (1996-2000) ise Doğu Anadolu’nun bazı yerlerinde görülen terör olaylarının yeni yatırımları engellediği ve mevcut tesislerin de işletilmesini güçleştirdiğinden yakınılmakta, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri öncelikli olmak üzere, ülkenin görece olarak geri kalmış yöreleri için kaynakları ve gelişme potansiyelleri göz önünde bulundurularak bölgesel gelişme projeleri hazırlanacaktır” denilmektedir.⁸⁹ Nihayet 2001’den itibaren yürürlükte bulunan Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı çerçevesinde hazırlanan 98 özel ihtisas komisyonundan biri de Bölgesel

ATATÜRK'TEN GÜNÜMÜZE DOĞU ANADOLU'YU KALKINDIRMA ÇABALARI

Gelişme Özel İhtisas Raporu olmuştur.⁹⁰

1. Doğuda Gelişmiş İller Yaklaşımı

Tablo 1: Doğu İllerinin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Düzeyleri⁹¹

İller	Endeks	İller	Endeks
Gaziantep	82.7	Kars	39.1
Elazığ	79.8	Bitlis	38.7
Malatya	74.2	Muş	34.8
Siirt	73.4	Mardin	33.4
Erzincan	64.6	Tunceli	33.4
Erzurum	62.0	Adıyaman	32.4
Diyarbakır	59.8	Ağrı	29.9
Van	43.5	Bingöl	28.2
Urfa	43.2	Hakkari	26.8

Cumhuriyet hükümetlerinin çabaları sonucu gelinen noktayı göstermesi bakımından DPT tarafından yapılan hesaplamalar ışığında oluşturulmuş Tablo 1 genel bir fikir vermek için yeterlidir.

Tablo 1'den de anlaşılacağı üzere, 1970'lerin başında Doğu Anadolu'nun bir bölümünde (Gaziantep, Elazığ, Malatya, Siirt, Erzincan, Erzurum, Diyarbakır, hatta Van ve Urfa'da) sosyo-ekonomik bakımdan görece gelişmiş bir düzeye ulaşılmıştır. Bununla birlikte diğer bazı doğu illerinde ise bir takım mahrumiyetlerin varlığı dikkati çekmektedir.

DPT tarafından kalkınmada öncelikli yörelerin belirlenebilmesi için yapılan bir diğer çalışmada da, birer gelişme merkezi olarak çevrelerini etkileyebilecek sosyo-ekonomik düzeye ulaşan iller saptanmıştır. Bu iller İstanbul, İzmir, Ankara, Adana, Samsun, Trabzon, Elazığ, Erzurum, Gaziantep, Malatya, Erzincan ve Diyarbakır'dır.⁹² Görüldüğü üzere buradaki son altı il, Doğu Anadolu'da yer almaktadır. 1975 öncesini ele alan bir başka çalışmada ise, kalkınmada öncelikli yöreler içerisinde fert başına kamu yatırımlarının en fazla olduğu iller sıralamasında ilk sırada Elazığ gelmekte ve Diyarbakır, Urfa, Malatya, Erzincan ve Mardin de üst sıralarda yer almaktaydı.⁹³

Bu veriler ülkede, birer gelişme merkezi olarak farklı illerin ortaya çıkması nedeniyle, bölgesel az gelişmişlikten çok, "ülke genelinde az gelişmiş yöreler" gerçeğini ortaya koymaktadır.⁹⁴ Ayrıca Doğu Anadolu Bölgesi'nin tarihsel ve coğrafi koşulları nedeniyle karşı karşıya olduğu güçlükleri vardır. Buna karşın Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri, ülke kaynaklarının elverdiği bütün olanakları seferber etmiş; iç ve dış bütün olumsuzlukların üstesinden gelerek yörede bugünkü gelişmişlik düzeyine ulaşılmasını sağlamıştır.

ATATÜRK'TEN GÜNÜMÜZE DOĞU ANADOLU'YU KALKINDIRMA ÇABALARI

2. Özendirici Önlemler ve Özel Sektörün Tutumu

Devletin bir yöreye yapacağı yatırımlar her zaman nakdi olmayabilir. Bunun haricinde vergi muafiyeti, özel krediler, fiyat indirimleri gibi yöntemlerle de bazı bölgelerde teşvik uygulaması yapılabilir.⁹⁵ Bu durumda en geniş anlamıyla kamu harcamaları, devletçe yapılan bütün işlerin maliyetini kapsar.⁹⁶ Cumhuriyet döneminde Doğu Anadolu Bölgesi, bu yönden de en öncelikli yörelerden birisidir.⁹⁷ Bakanlar Kurulu Kararları ile, bazı kamu hizmetlerinden düşük fiyatta yararlandırma (ucuz elektrik gibi) veya belli yükümlülüklerin hafifletilmesi (vergi indirimi veya muafiyetleri gibi) yolunu açan Kalkınmada Öncelikli Yöre uygulamasına alınan illerin büyük çoğunluğu doğu illeridir.⁹⁸ Örneğin 31.07.1981 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ile bu kapsama alınan 1. derecede öncelikli 20 ilin tamamı Doğu Anadolu illeridir. 2. derecede öncelikli beş il ise Çankırı, Çorum, Kastamonu, Sinop ve Yozgat'tır.⁹⁹ Küçük ve Orta Boy İşletmelerle İlgili 19.02.1999 tarih ve 99/12474 sayılı Karar ile Acil Destek kapsamına alınan iller ile benzeri diğer teşviklerde de Doğu Anadolu illeri başı çekmektedir.¹⁰⁰

Özel sektörü bölgeye çekebilmek için getirilen bütün bu iyi niyetli teşviklere karşın, uygulamada istenen sonuç alınamamıştır. Burada kârlılık arayışına dayanan özel sektör mantığı başlıca etkidir. Yörenin coğrafi koşulları, yetişmiş insan gücündeki sıkıntılar, ulaştırma maliyetleri gibi konulardan başka yörede köruklenmek istenen toplumsal huzursuzluğun boyutları da bu durumu desteklemiştir. Sonuçta yörede gerçekleşen yatırımların tamamına yakını devlet eliyle gerçekleşmiştir.

Bununla birlikte Devletin aldığı özendirici önlemler az da olsa Doğu Anadolu'ya kamu harici yatırımın gelmesini sağlamıştır. Örneğin, 1967-1971 döneminde, yöreye özel sektörce yapılan 2.5 milyar tutarında 60 yatırım projesi Devletin ek desteğinden yararlanmıştır.¹⁰¹

3. Kamu Harcaması-Kamu Geliri Dengesizliği Meselesi

Türkiye'de özel sektör yatırımlarının ülkedeki dağılımına, değişen dozlarda da olsa, kamu otoritesi tarafından sürekli müdahaleler yapılmış; kamu yatırımlarında da çoğu kez ekonomik olmayan nedenler rol oynamıştır.¹⁰² Bunda, diğer bir çok etmenin yanı sıra, kamu kaynaklı yatırımları birer "kamu hizmeti" niteliğinde görmenin büyük rolü bulunmaktadır. Sonuçta, ülke ortalamasının oldukça üzerinde maliyetlerle Doğu Anadolu'da gerçekleştirilen yatırım faaliyetleri ortaya çıkmaktadır.

Dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal bir konuşmasında "Bugün güneydoğuda yapılan yatırım oradan elde edilen imkanın belki 20-30 mislidir. Elektrik çekmişsiniz bütün mezarlara köylere, eğer kw saatinin hakiki fiyatıyla satmaya kalksak bu günkü fiyatının 100 misli olur satamayız. Bütün bunları Türk Devleti yapmış, Türk Devleti ayırım yapmadan yapmış. Ama bunu anlatmamız lazım." diyordu.¹⁰³ Özal, bir başka konuşmasında da bu bölgeye yatırım yapmanın, bölgenin dağlık karakterinden dolayı zor (ve pahalı) olduğundan, aradaki maliyet farkını daha iyi, daha fazla üretim yapılan bölgenin ve genel olarak Türk insanının ödediğini, bu bölgede yatırılan paranın batıda ve sahil bölgelerinde değerlendirilmesi durumunda on mislinin alınabileceğini, ama Devlet'in, bu farkı da üzerine alarak başka hiçbir ülkede yapılmayan işleri de yaptığını söylemektedir.¹⁰⁴

Ayrıca, Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca yöreden elde edilen kamu gelirinin oldukça üzerinde kamu harcamasının yapıldığı, artık bilimsel çalışmalarla açıkça ortaya konulmuş

ATATÜRK'TEN GÜNÜMÜZE DOĞU ANADOLU'YU KALKINDIRMA ÇABALARI

bulunmaktadır.¹⁰⁵ Bu durum basın yayın organlarında da zaman zaman gündeme gelmiş, “Devlet Doğudan 1 Alıyor, 3 Veriyor” gibi başlıklarla biraz da eleştirel yorumlar getirilmiştir.¹⁰⁶

Gelir-gider dengesi bakımından 1986-1990 yılları arasındaki dönemde Güneydoğu Anadolu bölgesinden bütçeye gelir olarak giren 26.1 trilyon liraya karşılık bu bölgeye yapılan harcamaların toplamı 78 trilyon lirayı bulacaktır.¹⁰⁷

1980 yılından sonra da geleneksel politika devam etmiş, yöreye Devletin olanakları ölçüsünde oldukça ciddi kamu harcamaları yapılmıştır. Devlet Planlama Teşkilatı'nın verilerine dayanarak 1983-1997 döneminde de aynı durumun geçerli olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 2: Bölgelere Göre Nüfus, Kamu Yatırımı ve Bütçe Geliri Payları¹⁰⁸

Akdeniz	12.87	11.8	6.7
Ege	13.44	20.2	11.0
Marmara	25.75	22.2	56.0
İç Anadolu	16.83	19.5	18.3
Karadeniz	12.48	9.3	4.9
Doğu Anadolu	18.68	17.0	3.1

Tablo 2'den anlaşılacağı üzere 1983-1997 döneminde Doğu Anadolu'da yaşayan nüfusun ülke nüfusu içerisindeki payı %18.68'dir. Bu dönemde gerçekleşen yıllık ortalama kamu harcamasından doğu illerinin aldığı pay ise %17'de kalmıştır. Arada %1.68'lik bir fark bulunmaktadır. Ancak bu sonuç bizi, Doğu Anadolu'nun en ihmal edilen yöre olduğu sonucuna götürmeye yetmez. Çünkü, aldığı kamu harcaması nüfus içerisindeki payının altında kalan üç bölge daha vardır. Bu fark Akdeniz bölgesinde %1.07, Karadeniz'de %3.18 ve Marmara'da %3.55 olmuştur. Eğer nüfusa göre harcamadan alınan pay baz alınırsa, Doğu Anadolu'dan iki kat daha fazla ihmal edilen yerler bulunmaktadır.

Konunun bir de bütçe gelirleri yönüyle irdelenmesinde yarar vardır. Aslında bu bakımdan yalnızca Marmara Bölgesi'nin aldığı kamu yatırım oranının (2.5 kat) üzerinde bütçe gelirine katkıda bulunduğu, diğer yerlerde ise bunun tersine bir durumun söz konusu olduğu dikkati çekmektedir. Diğer bir ifade ile Marmara'da yapılan 100 liralık kamu harcamasına karşılık buradan elde edilen bütçe geliri 252.25 liradır. Diğer bölgelerde ise durum tersinedir. Bu noktada aradaki farkın büyüklüğüne bakmak gerekir. Aldığı 100 liralık kamu yatırımı harcamasına karşılık bütçe gelirine katkı İç Anadolu'da 93.85, Akdeniz'de 56.77, Ege'de 54.45, Karadeniz'de 52.69, Doğu Anadolu'da ise yalnızca 18.24 lira düzeyindedir.

Ülke nüfusundaki payından daha fazla bütçe gelirine katkı sağlayan iki bölge vardır. Birincisi açık farkla Marmara ve ikincisi İç Anadolu. Diğer bölgeler için ise durum tersinedir. Nüfus payına göre bütçe gelirine katkı Ege'de %2.44, Akdeniz'de %6.17, Karadeniz'de 7.58, Doğu Anadolu'da ise %15.58 daha azdır.

ATATÜRK'TEN GÜNÜMÜZE DOĞU ANADOLU'YU KALKINDIRMA ÇABALARI

4. Bölgesel Projelere İki Örnek: Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ve Doğu Anadolu Projesi (DAP)

Yalnız Doğu Anadolu Bölgesi'nde değil, ülke düzeyinde de bugüne kadar uygulanan en büyük yatırım projelerinin başında Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) gelmektedir. Ülke topraklarının yaklaşık onda birlik bölümünü ilgilendiren ve çok sayıda alt projeden oluşan GAP, Güneydoğu Anadolu Bölgesi için hazırlanmış entegre bir bölgesel kalkınma projesidir.¹⁰⁹

Projenin uygulanmasını sağlamak üzere bir GAP İdaresi ile Başbakanlığa bağlı GAP Yüksek Kurulu oluşturulmuştur. Yüksek Kurul, Başbakan veya görevlendireceği Devlet Bakanının başkanlığında, GAP ile görevli Devlet Bakanı, DPT'nin bağlı bulunduğu Devlet Bakanı ve Bayındırlık ve İskan Bakanından oluşur.¹¹⁰ Diğer bir ifade ile Cumhuriyet'in ilk yıllarında bizzat inceleme, raporlar düzenleme, yatırımları izleme biçiminde bakan ve başbakan düzeyinde Doğu Anadolu'ya ilgi gösterildiği gibi, bu önemli proje için de en üst düzeyde görevlendirme yapılmıştır.

Doğu Anadolu Projesi (DAP), Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) benzeri bir proje çalışmasıdır. Ancak GAP ile kıyaslandığında bazı farklılıkları vardır. Halen tamamlanmamış olan GAP kamu ağırlıklı bir projedir. DAP'ta ise kamunun oluşturacağı alt yapı üzerine özel sektörün getireceği dinamizm ile Doğu Anadolu Bölgesi'nin kalkındırılması hedeflenmektedir. Çalışmanın amacı, Doğu Anadolu Bölgesi için kısa ve uzun dönemli entegre bölgesel gelişme planı hazırlanması ve bu plan doğrultusunda öncelikli sektörlerin ve mümkün olabilecek yatırım projelerinin belirlenmesidir.

Öte taraftan özel sektörden de bölgeye ilişkin yatırım girişimleri olmuş, hatta bu amaçla holdingler kurulmuştur.¹¹¹ Ancak, ülkenin önde gelen işadamları da sorunun sadece ekonomik yatırımlarla çözülemeyeceğini açıkça ifade etmektedir.¹¹²

Burada terör örgütleri ile yandaşlarının çelişkili tutumlarına değinmek gerekir. Bölgedeki terör örgütleri eylemleriyle devletin buralara götürdüğü eğitim, kültür, sağlık, bayındırlık, ulaşım gibi hizmetleri engellemeyi amaçlamış, böylece sözde "kurtarmayı" vaat ettiği kitleyi daha yoksul ve çaresiz bir konuma getirerek çelişkili bir durum sergilemiştir. Bölgeyi Devletin hizmetlerinden mahrum bırakmayı hedefleyen örgüt, bir yandan da "Devlet bu yörelere yeterince hizmet götürmüyor" şeklinde lanse etmeye çalışmıştır. Bu türlü eylemlerin bir örneğini başka ülkelerde bu biçimiyle saptamak olanak dışıdır.¹¹³

IV. Sonuç

"Doğu Anadolu'da yaşayan insanlarımızın ve yörenin ihmal edildiği" yolundaki iddiaların geçersiz olduğu yukarıdaki bilgilerden de açıkça anlaşılmaktadır. Esasen bu iddia, çeşitli çevrelerce uzun süre gündemde tutulmaya çalışılmış; iyi niyetli, ancak yeterli bilgiden yoksun kimseler de, zaman zaman buna âlet olabilmıştır. Oysaki Cumhuriyet hükümetleri, hiçbir zaman yurdun çeşitli yöreleri arasında ayrımcı bir tutum izlememişler, tam tersine Devletin bütün olanaklarını yurdun bir bütün olarak kalkınması için seferber etme gayreti içerisinde olmuşlardır.

Elbette bu gayretlerin Doğu Anadolu Bölgesi'nde ulaşabileceği başarı, diğer yörelerdeki ortalama başarı ile sınırlıdır. Bununla beraber, Doğu Anadolu Bölgesi, emperyalizmin

ATATÜRK'TEN GÜNÜMÜZE DOĞU ANADOLU'YU KALKINDIRMA ÇABALARI

bütün uğraşlarına karşın mamur hale getirilmeye çalışılmış, kıt kaynaklar çoğu zaman yurdun diğer yerlerinin "aleyhine" olmak üzere buraya aktarılmıştır. Nitekim 2000'li yılların başında ülkenin özellikle İç Anadolu, Doğu Karadeniz ve Doğu Akdeniz bölgelerinin gelişmişlik düzeyinin ülke ortalamasının oldukça gerisinde kalmış olmasını ve bu yörelerdeki pek çok ilde, doğu illeri ortalamasının altında kamu harcaması gerçekleşmiş olmasını ancak böyle bir yaklaşımla açıklayabiliriz. Nitekim, bütün Cumhuriyet hükümetleri Doğu Anadolu'ya en üst düzeyde ilgi göstermişler ve yörenin kalkınmasını yakından takip etmişlerdir. Her dönemin olanakları ölçüsünde, çoğu zaman diğer yörelerin paylarından da transfer yoluyla, Doğu Anadolu'ya kaynak aktarılmıştır. Bu bölgede yapılacak hizmet ve harcamalar, en başından beri "bir irat menbaı değil, bir kamu hizmeti" anlayışı ile çerçevelenmiştir.

Bugünkü noktaya gelmesinde, olayın esasında siyasi boyutlu olduğunun görülememiş olmasının veya görmek istenilmeyerek sorunun bir ekonomik kalkınmışlık problemi olarak algılanmasının büyük rolü olduğu muhakkaktır. Nitekim PKK'nın başı Abdullah Öcalan'ın yakalanıp yargılanması ile yeni bir dönemece giren süreçte, ulusal ve uluslararası konjonktürdeki gelişmeler 2000'li yılların başında konunun siyasi boyutunu daha somut bir biçimde göz önüne sermektedir.

Dr. Sait AŞGIN

Araştırmacı / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 17 Sayfa: 697-709

Dipnotlar:

1. Bu iller Adıyaman, Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gaziantep, Hakkari, Malatya, Kahramanmaraş, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Şanlıurfa ve Van ile yakın geçmişte il statüsü verilen Ardahan, Iğdır, Şırnak, Batman ve Kilis'tir.
2. H. D. YILDIZ, "Anadolu'nun Türkleşmesi", Doğu Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve İktisadi Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri, (Tunceli 13-15 Mayıs 1985), Ankara 1985, s. 39.
3. B. KODAMAN, Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Ankara 1987, s. 5 vd.
4. Bkz. B. ÖGEL, "Türk Kültürü ve Milli Eğitim" Milli Kültür I/3 (Mart 1977) s. 20. ÖGEL'e göre "Anadolu'daki Türk kültürünün zenginlik ve tazeliğini, bugün Orta Asya'da yaşayan herhangi bir Türk kavminde görebilmenin imkanı yoktur."
5. H. D. YILDIZ, a.g.m., s. 41; Bu hususta geniş bilgi için bkz. M. H. YINANÇ, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1994.
6. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. K. TÜRKÖZÜ, Türkmen Ülkesi (=Doğu Anadolu) Adı ve Emperyalizmin Etkileri, Ankara 1985.
7. Bkz. Bilal ŞİMŞİR, Osmanlı Ermenileri (nşr. Ş. OREL) Ankara 1986, s. 24 vd.
8. Bkz. Tuncer BAYKARA "Doğu Anadolu: Turkmenia (Türkmen Ülkesi)" Atsız Armağanı, İstanbul 1976, s. 61-66; H. Kemal TÜRKÖZÜ, Türkmen Ülkesi (=Doğu Anadolu) Adı ve Emperyalizmin Etkileri, Ankara 1985, s. 7 vd.; Claude CAHEN, "Le Problème ethnique en Anatolie", Chaires d'Histoire Mondiale, II/2 (Paris 1954), s. 360.
9. Bu husus bölücü yayınların tamamında sürekli tekrarlanmaktadır. Sadece örnek olması bakımından bkz. Ö. TUKU, a.g.e., s. 17. Burada yazar Adıyaman, Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum Gaziantep, Hakkari, Kars, Malatya, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa, Van ve Kahramanmaraş olmak üzere 19 ilimizi "Kürt bölgesi" olarak göstermektedir.; Aynı husus yabancı yayınlarda da tekrarlanır. Bkz. A. SHILOH, Peoples and Cultures of the Middle East, Toronto 1969, s. 70.

ATATÜRK'TEN GÜNÜMÜZE DOĞU ANADOLU'YU KALKINDIRMA ÇABALARI

10. Bkz. F. ARMAOĞLU, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), Ankara 1997, s. 97 vd; C. ÜÇOK, Siyasal Tarih (1789-1960), Ankara 1980, s. 45 vd.
11. Bkz. B. KODAMAN, "Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi" Tarihi Gelişimi İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu, Dün-Bugün-Yarın, (8-9 Mart 1990), Ankara 1992, s. 59-63; İ. KAYABALI, C. ARSLANOĞLU, a.g.e., s. 278 vd.
12. Bu konuda geniş bilgi için bkz. B. KODAMAN, "Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'na Giriş Vasıtaları (1838-1914)", Milli Kültür II/1 (Haziran 1980), s. 23-34.
13. Dahiliye Vekaleti Jan. Um. Kom., Dersim, s. 129'a atıfla aktaran İ. YILMAZÇELİK, a.g.m., s. 148.
14. Tarihimizde Rumi 1293 yılından mühlhem olmak üzere "93 Harbi" de denilen bu savaş hakkında bkz. E. Z. KARAL, a.g.e., s. 14-80.
15. Bkz. F. ARMAOĞLU, a.g.e., Ankara 1997, s. 516-531; A. PALMER, Osmanlı İmparatorluğu, Son Üç Yüzyıl, Bir Çöküşün Yeni Tarihi, İstanbul 1994, s. 172. vd.
16. Bkz. A. ÇAY, Her Yönüyle Kürt Dosyası, İstanbul 1994, s. 1-6; M. S. LAZAREV, Emperyalizm Ve Kürt Sorunu (1917-1923) (nşr. M. DEMİR), s. 22-32.
17. Y. KALAFAT, Şark Meselesi ışığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar, Ankara, 1992, s. 3; Ayrıca "Balkanlaştırma veya Balkanizasyon" tabiri için bkz. W. M. SLONE, Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar, İstanbul 1987, s. 45 vd.; O. SANDER, Balkan Gelişmeleri ve Türkiye (1945-1965), Ankara 1969, s. 4, nu: 7; Ali Emiri Efendi, Osmanlı Vilâyet-i Şarkiyyesi, (nşr. A. YUVALI- A. HALAÇOĞLU) Kayseri 1992, s. 13 vd.
18. Bu konuda bkz. E. URAS, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987; K. GÜRÜN, Ermeni Dosyası, Ankara 1983, s. 120-193; A. SÜSLÜ, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Ankara 1990; H. YILDIRIM, Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914-1918), Ankara 1990; Bkz. Ali GÜLER, "Ermeni Terör Örgütlerinin Ayrılkçı Faaliyetleri Karşısında Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler: 1916 ve 1918 Hukuki Düzenlemeleri. " Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I (23-25 Ekim 1995-İstanbul), Ankara 1996, s. 144 vd.
19. Bu konuda pek çok yayın bulunmakla beraber, ibretle incelenmesi gereken yönleri bulunduğu için bkz. Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu, Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki, (nşr. H. PEHLİVANLI), Van 1997.
20. Şeyh Sait İsyanı hk. bkz. M. TOKER, Şeyh Said ve İsyanı, Ankara 1968; Y. KALAFAT, Şark Meselesi ışığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar, Ankara 1992; B. CEMAL, Şeyh Said İsyanı, İstanbul 1995; R. OLSON, Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Sait İsyanı 1880-1925, (Çev. B. BERKER-N. KIRAÇ), Ankara 1995.
21. Bu isyanlarda dış güçlerin ve özellikle de İngilizlerin rolü için bkz. B. N. ŞİMŞİR, İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de "Kürt Sorunu" (1924-1938) Şeyh Sait, Ağrı ve Dersim Ayaklanmaları, Ankara 1991; R. HALLI, Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar 1924-1938, Ankara 1972; A. KABACALI, Tarihimizde Kürtler ve Ayaklanmaları, İstanbul 1991;..
22. M. Kemal ÖKE, İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E. W. C. Noel'in Faaliyetleri (1919), Ankara 1968, s. 6 vd.; H. ARFA, The Kurds, Oxford 1966, s. 26; B. ŞİMŞİR, Osmanlı Ermenileri, Ankara 1986 s. 385 vd.; V. T. MAYÉVSRİY, 19. Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı Kürt-Ermeni İlişkileri (nşr. Mehmet SADIK-A. VARLI), (Basım yeri yok) 1997, s. 109-224.
23. Bu husus Sunuş yazısında kısmen reddedilmekle beraber ihtiva ettiği belgelerde açıkça görüldüğü için bkz. Ahmet MESUT, İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958, İstanbul 1992; Ermenilerin yerine Kürtlerin sahiplenilişi hakkında bazı değerlendirmeler için de bkz. M. S. LAZAREV, a.g.e., s. 81-91; M. KOCAOĞLU, Uluslararası İlişkiler ışığında Orta Doğu, Ankara 1995, s. 251-306; Ayrıca bkz. R. OLSON, Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Sait İsyanı 1880-1925, (Çev. B. BERKER-N. KIRAÇ), Ankara 1995.
24. Bkz. Afet İNAN, Devletçilik İlkesi ve Cumhuriyet'in Birinci Sanayi Planı, Ankara 1972, s. 1.
25. Ermeni ve Rus zulümleri için bkz. Aspirations et Agissements Révolutionnaires des Comites armeniens Avant et Après la proclamation De la Constitution Ottoman, İstanbul 1917; Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuyla İlişkiler Sempozyumu (Erzurum, 8-12 Ekim 1984), (nşr. Erzurum Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü), Ankara 1985; A. SÜSLÜ, Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim, Ankara 1987; General Mayevski, Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar (nşr. A.

ATATÜRK'TEN GÜNÜMÜZE DOĞU ANADOLU'YU KALKINDIRMA ÇABALARI

- SÜSLÜ) Ankara 1986; Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi I-II, Ankara 1994; K. GÜRÜN, Ermeni Dosyası, Ankara 1983; H. ÇELİK, Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi, Ankara, (basım yılı yok); Alper GAZİGİRAY, Ermeni Terörünün Kaynakları, İstanbul 1982; M. HOCAOĞLU, Arşiv Vesikalarıyla Türkiye'de Ermeni Mezalimi ve 1915 Teçhir Olayı, Ankara 1990; Belgelerle Ermeni Sorunu (nşr. ATASE Başkanlığı) Ankara 1992.
26. Milli Mücadele sırasında, Fransa ile 20 Ekim 1921'de imzalanan bir anlaşma sonucu Türkiye sınırları dışında kalan ve bu durumu Lozan'la teyit edilen Sancak bölgesi nedeniyle uzun süre Fransa ile aramızda sorun olan Suriye sınırı konusu ancak 1938 tarihinde kesin sonuca kavuşabilmiştir. (Bu gelişmenin ayrıntılı bir anlatımı için bkz. M. GÖNLÜBOL vd. Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965), Ankara 1969, s. 137 vd.); Ayrıca, Musul Meselesi hakkında bkz. F. ARMAOĞLU, Siyasi Tarih (1789-1960), Ankara 1964, s. 644 vd.; M. Kemal ÖKE, Belgelerle Türk İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926, Ankara 1992.
  27. Bkz. A. SUAT BİLGE, Güç Komşuluk Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri (1920 1964), Ankara 1992, s. 280 vd.
  28. Bkz. S. YERASİMOS, a.g.e., s. 17.
  29. 1924 yılında Hilafetin kaldırılması, Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması, Yeni Harflerin Kabulü vb. inkılâplar için bkz. Reşat GENÇ, Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar, Ankara 1998.
  30. Bkz. H. KOCA, Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları, Umumi Müfettişlikten Olağanüstü Hal Bölge Valiliğine I, Konya 1998, s. 319.; Türkiye ve Güneydoğu, Yeni Yüzyıl Kitaplığı, s. 9.
  31. Bkz. Ayın Tarihi, (Haziran 1945), S. 18, s. 71vd.
  32. Bir günlük gazetede yar alan habere göre kurulan fabrikada uzman olarak çalışacak Türk gençleri Fransa'ya staja gönderilmişti. Biri aynı ülkede diğeri İngiltere'de incelemelerde bulunan iki Türk mühendisi de dört ay kadar sonra dönerek yabancı uzmanlarla beraber fabrikanın yönetimini ele alacaklardı. İleride işçiler uzmanlaşınca lüks cam eşyası da üretebilecektik. Ama bunun için bir süre beklememiz gerekecekti... "Dünyanın En Büyük Cam Fabrikalarından Biri" başlıklı haber yazısı için bkz. Cumhuriyet Gazetesi, 20 Mart 1935.
  33. Bakanın Kurultaya bayındırlık işleri ile ilgili olarak verdiği izahat için bkz. Ayın Tarihi, S. 18 (Haziran 1935), s. 84-90.
  34. Bkz. Kemal Ünal "Yeni Ekonomik Plan", Ulus Gazetesi, 22 Eylül 1938.
  35. Başbakan Celal BAYAR'ın bu ekonomik plana ilişkin olarak Anadolu Ajansı'na yaptığı açıklamanın tam metni için bkz. Ayın Tarihi, S. 58 (Eylül 1938), s. 19-22.
  36. Yazılı basında bu yolda çıkan yazılara örnek olmak üzere bkz. Muhittin Birgen, "Celal Bayar'ın Üçüncü Planı", Son Posta Gazetesi, 22 Eylül 1938. Yazar burada "... Aynı zamanda şunu da öğrendik: Bir memleketin iktisadi istihsal şekli ve bunu idare eden ihtiyaçlar, mütemadiyen değişebilir şeylermiş. Dün en mühim mesele sandığımız 'üç beyaz'ın yanı başında bugün onlar kadar ehemmiyet alan bir madde, mesela benzin maddesi vücuda geliyor. Benzinsiz hayat imkansız bir şey oluyor. Biz otuz sene evvel üç beyazı temin ettiğimiz zaman dünyayı ve bizzat saadeti fethetmiş olacağımızı zannederdik; halbuki şimdi etrafımıza bakınca, her sene başka bir şey yapmak mecburiyetinde olduğumuzu ne güzel anlıyoruz" diyerek, ülkenin yeni bir ekonomik hamle yaptığını vurguladıktan sonra "... bu ufuklarda Türk milletine daha çok iş, daha çok istihsal, daha çok hareket imkanları görünüyor. Sekiz sene sonra bu memleket tanınmayacak hale gelecektir. " diyerek, konuyla ilgili pek çok makalede olduğu gibi yeni planı heyecan ve takdirle karşıladığını ve kamuoyunun çok şey beklediğini ortaya koymuş oluyordu.
  37. Bkz. Asım US, "Çifte Plan İle İcraata Giriş", Kurun Gazetesi, 20 Eylül 1938; Ayın Tarihi, S. 58 (Eylül 1938), s. 19-22.
  38. Cumhuriyet'in kurucusu ATATÜRK'ün ölümü her alanda en büyük sarsıntıydı. Bunun kamuoyundaki yansımalarını en iyi gazete yazılarından öğreniyoruz. Bu yazılarda Yas, Matem ve acıdan başka Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti ve Türkiye için altın yıllar olduğu da vurgulanmakta idi. Bu yazılara örnek olmak üzere "Vâ-Nû" imzalı şu makaleyi gösterebiliriz: Vâ-Nû, "Mukaddes Atatürk'ün Altın Devresi", Akşam Gazetesi, 11 Kasım 1938.
  39. II. Dünya Savaşı hakkında bkz. F. ARMAOĞLU, Siyasi Tarih 1789-1960, Ankara 1973, s. 622-741.

ATATÜRK'TEN GÜNÜMÜZE DOĞU ANADOLU'YU KALKINDIRMA ÇABALARI

40. Ayrıntılı bilgi için bkz., K. BORATAV, "İktisat Tarihi (1908-1980)", Türkiye Tarihi IV, Çağdaş Türkiye 1908-1980, (nşr. S. AKŞİN), İstanbul 1995, s. 308.
41. K. BORATAV, a.g.m., s. 311 vd.
42. Bu planın sadece bir belge olduğu şeklindeki değerlendirme için bkz. N. SERİN, a.g.e., s. 120.
43. Bu planlar DPT'ce yayımlanmıştır. Ayrıca bu dönemle ilgili sayısız kaynak bulunmaktadır. Ancak, değişik bir perspektifle toplu olarak konuyu ele alması bakımından bkz. T. ÇAVDAR, Türkiye'de Liberalizm (1860-1990), Ankara 1992, s. 222 vd.
44. Kalkınma gayretlerinin kamuoyundaki yankılarına örnek olmak üzere bkz. F. Rıfki ATAY, "Cumhuriyet Devri", Ulus Gazetesi, 4 Eylül 1938. Yazar burada Cumhuriyet döneminin "bütün Anadolu'da Osmanlı devrinden asayiş ve ümrarla ayrıldığı"ndan söz ederek, Manisa, Kayseri, Malatya ve Elazığ'da yaptığı gezideki izlenimlerini anlatmaktadır.
45. M. GOLOĞLU, Devrimler ve Tepkileri, Ankara 1972, s. 101-128.
46. Bkz. İ. BEŞİKÇİ, Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller I, Ankara 1992, s. 201 vd.; Nitekim bu tarihten sonra da aynı kişi tarafından okunan plâk'ın yurda sokulması Bakanlar Kurulunca yasaklanmıştır. Bu yönde İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın önerisi Başbakan İ. İnönü tarafından onay verilerek Bakanlar Kurulu'na sevk edilmiş olup, Cumhurbaşkanı K. Atatürk'ün başkanlığındaki heyetin kararı şöyledir: "Sodwa markalı ve I-256 no. lu Şeyh Said tarafından okunmuş Kürtçe plâkın, zararlı sözleri taşıdığı anlaşıldığından, Matbuat Kanunu'nun 51. maddesi hükmüne göre Türkiye'ye sokulmasının yasak edilmesi; Dahiliye Vekilliği'nin 26/1937 tarih ve 639 sayılı tezkeresi ile yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 28/1/1937'de onanmıştır. " İçişleri Bakanlığı'nın 659 ve Başbakanlık Kararlar Müdürlüğü'nün 5939 sayılı bu kararlarının Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde bulunan belgeleri örneği için bkz. S. AŞGIN; Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1946-1960), (Doktora Tezi) s. 280 vd.
47. Bahse konu belge için bkz. H. KÖNİ, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'yi Bölme Çabaları, " Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, (23-25 Ekim 1995-İstanbul), Ankara 1996, s. 83.
48. Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi yapısı hakkında bkz. H. SARAÇOĞLU, Doğu Anadolu Bölgesi, İstanbul 1989.
49. Doğu Anadolu coğrafyası hakkında genel bilgiler için bkz. Bkz. H. SARAÇOĞLU, a.g.e., s. 3; Tefik TARKAN, "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi", 50. Yıl Armağanı (Erzurum ve Çevresi) I, Erzurum 1974, s. 7-22; Doğu Anadolu'nun bir "yüksek ülke" olan karakteri hakkında geniş bilgi için bkz. Sırrı ERİNÇ, Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul 1953, s. 5 vd.
50. Bu rapor bir yazı dizisi olarak yayınlanmıştır. Bkz. S. ÖZTÜRK, "2 Ağustos 1935 İsmet Paşa'nın Kürt Raporu", Hürriyet Gazetesi, 7-10 Eylül 1992.
51. Bkz. S. ÖZTÜRK, a.g.g., 8 Eylül 1992, s. 7.
52. Doğu Anadolu'da şeyh ve ağaların konumu ile ilgili olarak bkz. M. V. BRUINESSEN, Ağa, Şeyh ve Devlet Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi, Ankara (basım yılı yok).
53. Bkz. S. AŞGIN, a.g.e., s. 255 vd.
54. Celal Bayar'ın Tunceli seyahati hk. bkz. Ayın Tarihi, S. 57 (Ağustos 1938), s. 36
55. Bkz. Ayın Tarihi, S. 34 (Eylül 1936), s. 6.
56. Bkz. Ayın Tarihi, S. 56 (Ağustos 1938), s. 13.
57. Bkz. Ayın Tarihi, S. 55 (Temmuz 1938), s. 4 vd.
58. Vali Refik KORALTAN burada kültürel kalkınma hareket ve gereklerini ele aldığı bir konuşma yapmış ve kongre başkanlığını kültür müşaviri Reşat TARAKÇIOĞLU yürütmüştür. Bkz. Ayın Tarihi, S. 57, (Ağustos 1938), s. 3.
59. Buna benzer yaklaşımlara örnek olmak üzere bkz. A. Emin YALMAN, "18 Senelik Varlığımız", Tan Gazetesi, 23 Nisan 1938: Yazar burada "... Büyük bir harpten sonra dünyanın en büyük iradesine nasıl meydan okunur? diye düşünen bütün zayıf yürekli, bütün kozmopolitler, mağlubiyeti iptidadan kabul etmişlerdi. Bu en müşkil dakikada şarktan yeni ve umulmaz bir ümit yıldızı doğdu. Atatürk Samsun'da, Erzurum'da, Sivas'ta, Ankara'da Türk milletine bir kurtarıcı olarak görüldü." demek suretiyle, yalnızca Atatürk'ün şahsına değil, hareketin fiilen başlangıç yeri olan Doğu Anadolu'ya da

ATATÜRK'TEN GÜNÜMÜZE DOĞU ANADOLU'YU KALKINDIRMA ÇABALARI

tarihi bir bakış affetmektedir.

60. Bkz. Ayın Tarihi, S. 17 (Mayıs 1935), s. 20 vd.
61. Bkz. Ayın Tarihi, S. 51 (Mart 1938), s. 5.
62. Başbakan Celal BAYAR'ın bazı maddelerin gümrük resimleri hakkında hükümetçe alınan kararların tasdik edilmelerine ilişkin kanunun görüşülmesi sırasında yaptığı konuşmasında "Şeker sanayiini kurarken daha çok şarkı ve şark havalisini nazarı itibara almak istiyoruz. Ve daha çok o sahayı tetkik ihtiyacı vardır. Çünkü memleketimizin garp kısımlarında esasen şeker sanayiinin muvaffakiyetle kurulabileceği ve
86. DPT, Yeni Strateji ve Kalkınma Planı-Üçüncü Beş Yıl (1973-1977), Ankara 1963, s. 1072.
87. Türkiye'de bölge planlamasının gelişimine ilişkin olarak bkz. MGK, Türkiye'de Bölge Planlamasının Evreleri, (MGK yayını No. 2) Ankara, 1993.
88. Bkz. DPT, Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1991-1995), Ankara 1990.
89. Bkz. DPT, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000), Ankara 1995, s. 174.
90. Bkz. Komisyon, Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Raporu, Ankara 2000.
91. Bkz. B. TOLAN, Türkiye'de İller İtibariyle Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi (1963-1970), (nşr. DPT), Ankara 1970, s. 30.
92. Bkz. Kalkınmada Öncelikli Yörelere Tespiti ve Bu Yörelere Teşvik Tedbirleri, (nşr. DPT), Ankara 1973, s. 49 vd.
93. Bkz. Kalkınmada Öncelikli Yörelere Kamu Yatırımları (nşr. DPT), Ankara 1976, s. 53 vd.
94. "Az Gelişmiş Bölgelerden, Az Gelişmiş Yörelere" biçiminde bir değerlendirme için bkz. M. ERKAL, a.g.e., s. 222 vd.
95. Devletlerin, bölgesel kalkınma önlemleri olarak getirebileceği düzenlemelere ilişkin bkz. E. TOKGÖZ, Sanayileşmede Bölgesel Dengesizlikler ve Türkiye, Ankara, s. 29-36.
96. M. YAŞA, Amme Masrafları Mikdar ve Strüktür Değişmelerinin Tahlili, İstanbul 1959, s. 2 vd.
97. A. GÖKÇEN, "Doğu Anadolu'nun Sanayileşmesi" Doğu Anadolu'nun (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri, (Tunceli 13-15 Mayıs 1985) Ankara 1985, s. 240 vd.
98. Türkiye'de Planlı dönemin ilk yıllarından başlayarak kalkınmada öncelikli yörelere özel bir önem verilmiştir. Kalkınmada Öncelikli Yörelere ilk olarak, 28 Şubat 1963 tarih ve 202 sayılı Kanun gereği, 1968 yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerini kapsayan 22 il olarak belirlenmiştir. 1968 Yılı Program Kararnamesi'nde; Adıyaman, Ağrı, Artvin, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gaziantep, Gümüşhane, Hakkari, Kars, Malatya, Kahramanmaraş, Mardin, Muş, Siirt, Sivas, Tunceli, Şanlıurfa ve Van illerinden oluşan 22 il Kalkınmada Öncelikli Yöre olarak belirlenmiştir. Bkz. Komisyon, Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara 2000, s. 67 vd.
99. Bkz., Devlet Planlama Teşkilatı, İller ve Bölgeler İtibariyle Çeşitli Göstergeler, Ankara 1999.
100. Bu teşviklerin ve iller bazındaki ekonomik göstergelerin ayrıntıları için bkz. DPT, Ankara 1997; DPT, İller İtibariyle Çeşitli Göstergeler, Ankara 1997; M. ÖZARSLAN-E. SATILMIŞ, İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, Ankara 1996.
101. E. TOKGÖZ, a.g.e., s. 71.
102. Bkz. E. TOKGÖZ, a.g.e., s. 68.
103. Bkz. T. Özal "Türkiye'de Gerçekleşen Büyük Değişim-İkinci Değişim Hedefi 15 İleri Batı Ülkesinin Arasına Katılmak", Cumhurbaşkanı Turgut ÖZAL'ın İş Dünyası Vakfı Toplantısındaki Konuşmaları, (İstanbul Conrad Otel-2 Ekim 1992), Ankara 1992, s. 44; Ayrıca konuyla ilgili olarak bkz. H. DİNÇ, "Beş Yıllık Kalkınma Planında Öncelikli Yörelere" Doğu Anadolu'nun (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri, (Tunceli 13-15 Mayıs 1985) Ankara 1985, s. 242 vd.; C. KILIÇÇÖTE, "Doğu Anadolu'da Sanayileşme Seferberliği" Doğu Anadolu'nun (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri, (Tunceli 13-15 Mayıs 1985) Ankara 1985, s. 341;.
104. Bkz. T. ÖZAL, Güneydoğu Anadolu Sorunu Nedir, Ne Değildir?, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın, Dicle Üniversitesi'nin 1992-1993 Eğitim-Öğretim Yılı'nın Açılış Töreninde Yaptıkları Konuşmaları,

ATATÜRK'TEN GÜNÜMÜZE DOĞU ANADOLU'YU KALKINDIRMA ÇABALARI

(Diyarbakır-6 Ekim 1992) Ankara 1992, s. 8 vd.

105.Bkz. S. AŞGIN, a.g.e., s. 250-270.

106.Bkz. "Devlet Doğudan 1 Alıyor, 3 Veriyor", Sabah Gazetesi, 23 Temmuz 1993.

107.Bkz. Türkiye Gerçeğinde Kürtler ve PKK Terörü, (nşr. Türk Demokrasi Vakfı), Ankara 1996, s. 33.

108.Tablo E. ÖZÖTÜN, Türkiye Gayri Safi Yurtiçi Hasılası (İller İtibariyle)-Kaynak ve Yöntemler, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara Kaynağına Dayalı olarak Devlet Planlama Teşkilatı Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü YBM, 1999 verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır. Ayrıca 1990-1993 verileri için bkz. DPT, İller İtibariyle Çeşitli Göstergeler, Ankara 1995.

109.GAP ile ilgili olarak birinci derecede bilgi için bkz. Maliye Bakanlığı, 1997 Yıllık Ekonomik Rapor, Ankara 1998, s. 61 vd.

110.Bkz. 27.10.1989 tarih ve 388 sayılı Kanun Hükmünde Kararname.

111.Bir grup özel sektör temsilcisi tarafından Doğu Anadolu'nun kalkındırılmasında öncülük etmesi amacıyla kurulan Doğu Yatırım Holding A. Ş. buna bir örnektir. Farklı sektörlerden birçok ortağın oluşturduğu Doğu Yatırım Holding A.Ş. bu bölgeye, başta ihtiyaç duyulan alanlar olmak üzere önemli ölçüde yatırım yapmayı amaçlamaktadır.

112.Örneğin ülkenin önde gelen işadamlarından Sakıp SABANCI "Terör sorununu çözebilmek için, olanı biteni daha iyi anlamaya mecburuz. Bu sadece Türkiye'nin başına gelmiş bir olay değil. Başka ülkeler de benzer sorunlarla karşılaşmış. Sorunu sadece fabrika kurmakla çözmek mümkün değil." demektedir. Bkz. S. SABANCI, Doğu Anadolu, Ekonomik ve Sosyal Kalkınma Politikaları Raporu, İstanbul 1995.

113.Bu konuda bkz. Türkiye ve Terör, (Güvenlik ve Yargı Muhabirleri Derneği Yayını) Ankara 1990, s. 15.

Kaynaklar:

- Ali Emiri Efendi, Osmanlı Vilâyât-ı Şarkıyyesi, (nşr. A. YUVALI-A. HALAÇOĞLU) Kayseri 1992. ARFA, H., The Kurds, Oxford 1966.
- ARMAOĞLU, F., 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), Ankara 1997.
- ARMAOĞLU, F., Siyasi Tarih (1789-1960), Ankara 1964.
- AŞGIN, S., Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1946-1960), (Doktora tezi) Ankara 2000.
- AŞGIN, S., Doğu Anadolu Gerçeği, Malatya 2000.
- ATAY, F. R., "Cumhuriyet Devri", Ulus Gazetesi, 4 Eylül 1938.
- BAYKARA, T., "Doğu Anadolu: Turkmenia (Türkmen Ülkesi)" Atsız Armağanı, İstanbul 1976, s. 61-66.
- Belgelerle Ermeni Sorunu (nşr. ATASE Başkanlığı) Ankara 1992.
- BEŞİKÇİ, İ., Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller I, Ankara 1992.
- BİLGE, S., Güç Komşuluk Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri (1920 1964), Ankara 1992.
- Birgen, M., "Celal Bayar'ın Üçüncü Planı", Son Posta Gazetesi, 22 Eylül 1938.
- BORATAV, K., "İktisat Tarihi (1908-1980)", Türkiye Tarihi IV, Çağdaş Türkiye 1908-1980, (nşr. S. AKŞİN), İstanbul 1995.
- BRUINESSEN, M. V., Ağa, Şeyh ve Devlet Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi, Ankara (basım yılı yok).
- CAHEN, C., "Le Problème ethnique en Anatolie", Chaires d'Histoire Mondiale, II/2 (Paris 1954). CEMAL, B., Şeyh Said İsyanı, İstanbul 1995.
- ÇAVDAR, T., Türkiye'de Liberalizm (1860-1990), Ankara 1992.
- ÇAY, A., Her Yönüyle Kürt Dosyası, İstanbul 1994.
- ÇELİK, H., Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi, Ankara, (basım yılı yok).

ATATÜRK'TEN GÜNÜMÜZE DOĞU ANADOLU'YU KALKINDIRMA ÇABALARI

- DİNÇ, H., “Beş Yıllık Kalkınma Planında Öncelikli Yörelere” Doğu Anadolu'nun (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri, (Tunceli 13-15 Mayıs 1985) Ankara 1985.
- DPT, Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1991-1995), Ankara 1990.
- DPT, İller İtibariyle Çeşitli Göstergeler, Ankara 1995.
- DPT, İller İtibariyle Çeşitli Göstergeler, Ankara 1997.
- DPT, İller ve Bölgeler İtibariyle Çeşitli Göstergeler, Ankara 1999.
- DPT, Kalkınma Planı-İkinci Beş Yıl (1968-1973), Ankara 1967.
- DPT, Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl), Ankara 1963.
- DPT, Kalkınmada Öncelikli Yörelere Kamu Yatırımları, Ankara 1976.
- DPT, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000), Ankara 1995.
- DPT, Yeni Strateji ve Kalkınma Planı-Üçüncü Beş Yıl (1973-1977), Ankara 1963.
- ERİNÇ, S., Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul 1953.
- ERTEM, S., “Erzurum Kapılarında” Vakit Gazetesi, 12 Eylül 1939.
- GAZİGİRAY, A., Ermeni Terörünün Kaynakları, İstanbul 1982.
- GENÇ, R., Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar, Ankara 1998.
- General Mayevski, Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar (nşr. A. SÜSLÜ) Ankara 1986.
- GOLOĞLU, M., Devrimler ve Tepkileri, Ankara 1972.
- GÖNLÜBOL, M., vd. Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965), Ankara 1969.
- GÜLER, A., “Ermeni Terör Örgütlerinin Ayrılkçı Faaliyetleri Karşısında Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler: 1916 ve 1918 Hukuki Düzenlemeleri. “Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I (23-25 Ekim 1995-İstanbul), Ankara 1996.
- GÜRÜN, K., Ermeni Dosyası, Ankara 1983.
- HALLI, R., Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar 1924-1938, Ankara 1972.
- HOCAOĞLU, M., Arşiv Vesikalarıyla Türkiye'de Ermeni Mezalimi ve 1915 Tehçir Olayı, Ankara 1990.
- Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi I-II, Ankara 1994.
- İNAN, A., Devletçilik İlkesi ve Cumhuriyet'in Birinci Sanayi Planı, Ankara 1972.
- KABACALI, A., Tarihimizde Kürtler ve Ayaklanmaları, İstanbul 1991.
- KALAFAT, Y., Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar, Ankara, 1992.
- DPT, Kalkınmada Öncelikli Yörelere Tespiti ve Bu Yörelere Teşvik Tedbirleri, Ankara 1973.
- KILIÇÇÖTE, C., “Doğu Anadolu'da Sanayileşme Seferberliği” Doğu Anadolu'nun (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri, (Tunceli 13-15 Mayıs 1985) Ankara 1985.
- KOCA, H., Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları, Umumi Müfettişlikten Olağanüstü Hal Bölge Valiliğine I, Konya 1998.
- KOCAOĞLU, M., Uluslararası İlişkiler Işığında Orta Doğu, Ankara 1995.
- KODAMAN, B., “Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğuna Giriş Vasıtaları (1838-1914)”, Milli Kültür II/1 (Haziran 1980), s. 23-34.
- KODAMAN, B., “Şark Meselesi ve Tarihi Gelişimi” Tarihi Gelişimi İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu, Dün-Bugün-Yarın, (8-9 Mart 1990), Ankara 1992.
- KODAMAN, B., Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Ankara 1987.
- DPT, Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara 2000.
- DPT, Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Raporu, Ankara 2000.

ATATÜRK'TEN GÜNÜMÜZE DOĞU ANADOLU'YU KALKINDIRMA ÇABALARI

- KÖNİ, H., "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'yi Bölme Çabaları," Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, (23-25 Ekim 1995-İstanbul), Ankara 1996.
- Maliye Bakanlığı, 1997 Yıllık Ekonomik Rapor, Ankara 1998.
- MAYÉVSRIY, T., 19. Yüzyıl'da Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı Kürt-Ermeni İlişkileri (nşr. Mehmet SADIK-A. VARLI), (Basım yeri yok) 1997.
- MESUT, A., İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958, İstanbul 1992.
- MGK, Türkiye'de Bölge Planlamasının Evreleri, (MGK yayını No. 2) Ankara, 1993.
- OKYAR, O., "Doğu Kalkınması ve Plan İlişkileri", Doğu Anadolu'yu Kalkındırma Semineri, Ankara 1967.
- OLSON, R., Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Sait İsyanı 1880-1925, (Çev. B. BERKER- N. KIRAÇ), Ankara 1995.
- ÖGEL, B., "Türk Kültürü ve Milli Eğitim" Milli Kültür I/3 (Mart 1977).
- ÖKE, M. K., Belgelerle Türk İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926, Ankara 1992.
- ÖKE, M. K., İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E. W. C. Noel'in Faaliyetleri (1919), Ankara 1968.
- ÖZAL, T., "Türkiye'de Gerçekleşen Büyük Değişim-İkinci Değişim Hedefi 15 İleri Batı Ülkesinin Arasına Katılmak", Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın İş Dünyası Vakfı Toplantısındaki Konuşmaları, (İstanbul Conrad Otel-2 Ekim 1992), Ankara 1992.
- ÖZAL, T., Güneydoğu Anadolu Sorunu Nedir, Ne Değildir?, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın, Dicle Üniversitesi'nin 1992-1993 Eğitim-Öğretim Yılı'nın Açılış Töreninde Yaptıkları Konuşmaları, (Diyarbakır-6 Ekim 1992) Ankara 1992.
- ÖZARSLAN, M., -SATILMIŞ, E., İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, Ankara 1996.
- ÖZÖTÜN, E., Türkiye Gayri Safi Yurtiçi Hasılası (İller İtibariyle)-Kaynak ve Yöntemler, Ankara 1999.
- ÖZTÜRK, S., "2 Ağustos 1935 İsmet Paşa'nın Kürt Raporu", Hürriyet Gazetesi, 7-10 Eylül 1992.
- PALMER, A., Osmanlı İmparatorluğu, Son Üç Yüzyıl, Bir Çöküşün Yeni Tarihi, İstanbul 1994.
- PEHLİVANLI, H., General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu, Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistik, Van 1997.
- SABANCI, Sakıp, Doğu Anadolu, Ekonomik ve Sosyal Kalkınma Politikaları Raporu, İstanbul 1995.
- SANDER, O., Balkan Gelişmeleri ve Türkiye (1945-1965), Ankara 1969.
- SARAÇOĞLU, H., Doğu Anadolu Bölgesi, İstanbul 1989.
- SHILOH, A., Peoples and Cultures of the Middle East, Toronto 1969, s. 70.
- SLONE, W. M., Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar, İstanbul 1987.
- SÜSLÜ, A., Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Ankara 1990.
- SÜSLÜ, A., Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim, Ankara 1987.
- ŞİMŞİR, B., Osmanlı Ermenileri (nşr. Ş. OREL) Ankara 1986.
- ŞİMŞİR, B. N., İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de "Kürt Sorunu" (1924-1938) Şeyh Sait, Ağrı ve Dersim Ayaklanmaları, Ankara 1991.
- Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuyla İlişkiler Sempozyumu (Erzurum, 8-12 Ekim 1984), (nşr. Erzurum Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü), Ankara 1985.
- TARKAN, T., "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi", 50. Yıl Armağanı (Erzurum ve Çevresi) I, Erzurum 1974.
- TOKER, M., Şeyh Said ve İsyanı, Ankara 1968.
- TOKGÖZ, E., Sanayileşmede Bölgesel Dengesizlikler ve Türkiye, Ankara. 1987.

ATATÜRK'TEN GÜNÜMÜZE DOĞU ANADOLU'YU KALKINDIRMA ÇABALARI

- TOLAN, B., Türkiye'de İller İtibariyle Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi (1963-1970), (nşr. DPT), Ankara 1970.
- Türkiye Gerçeğinde Kürtler ve PKK Terörü, (nşr. Türk Demokrasi Vakfı), Ankara 1996.
- Türkiye ve Terör, (Güvenlik ve Yargı Muhabirleri Derneği Yayını) Ankara 1990.
- TÜRKÖZÜ, K., Türkmen Ülkesi (=Doğu Anadolu) Adı ve Emperyalizmin Etkileri, Ankara 1985.
- URAS, E., Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987.
- US, A., "Çifte Plan İle İcraata Giriş", Kurun Gazetesi, 20 Eylül 1938.
- US, A., "Doğudaki Memurlarımıza Mahrumiyet Zammı", Vakit Gazetesi, 22 Mart 1946.
- ÜÇÖK, C., Siyasal Tarih (1789-1960), Ankara 1980.
- ÜNAL, K. "Yeni Ekonomik Plan", Ulus Gazetesi, 22 Eylül 1938.
- YALMAN, A. Emin, "18 Senelik Varlığımız", Tan Gazetesi, 23 Nisan 1938.
- YAŞA, M., Amme Masrafları Mikdar ve Strüktür Değişmelerinin Tahlili, İstanbul 1959.
- YAVI, E., Doğu Anadolu ve Erzincan, Ankara 1994.
- YILDIRIM, H., Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914-1918), Ankara 1990.
- YILDIZ, H. D., "Anadolu'nun Türkleşmesi", Doğu Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve İktisadi Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri, (Tunceli 13-15 Mayıs 1985), Ankara 1985.
- YINANÇ, H., Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1994.